

ԾՈՎՔԻ ՊԱՅԼԱՎՈՒՆԻՏԵՐԸ ՂԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՐՈԳԱՅՅՈՒՆԵՐՈՒՄ

Բագրատունիների Հայոց թագավորության անկումից հետո Բյուզանդիան ջանում էր լիովին բացառել Հայաստանի ինքնուրույնության վերականգնման որևէ հնարավորություն: 1065 թ. Կարսի (Վանանդի) թագավորության վերջին գահակալ Գագիկ Արապանն իր թագավորության տարածքները ստիպված զիջեց կայսրությանը: Փոխարենը նա ստացավ Կիլիկիայի Ծամնդավ քաղաքը հարակից գավառով, նաև Կոստանդին Դուկաս կայսրից կորզեց Հայոց կաթողիկոսի ընտրության իրավունք¹ (ինչը նույն կայսրը վերացրել էր 1060 թ.), պայմանով, որ նորընտիր կաթողիկոսն իր գահաթոռը չհաստատի Հայաստանում:

1065 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Գրիգոր II Պահլավունին (1065-1105)՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին, որը վայելում էր նաև քյուզանդացիների վստահությունը: Հաստատվելով Ծամնդավում, Գրիգոր II-ը հիմնեց Պահլավունի տոհմի կաթողիկոսական հարստությունը, որը պահպանեց Հայոց հոգևոր իշխանությունը շուրջ 138 տարի (1065-1203): Ծամնդավին սպառնում էին սելջուկ-թյուրքերն, ուստի Գրիգոր Վկայասերն իր աթոռը փոխադրեց Փոքր Հայքի Մուտառասուն քաղաք²: Սակայն այդտեղ ևս դրությունը սպառնալից էր, ուստի նրա հաջորդը՝ Բարսեղ Անեցին 1105 թ., զերադասեց հայրապետական աթոռը տեղափոխել Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանության ոլորտ՝ Կիլիկիայի հարավ-արևելքում ձգվող Ան լեռներ (Ամանոս), հաստատվելով Շուղր անունով դղյակում (Մարաշից հարավ-արևմուտք):

1125 թ. Գրիգոր III Պահլավունի կաթողիկոսը կաթողիկոսարանը տեղափոխեց Վասիլ Պահլավունու իշխանանիստ՝ Ծովք անունով դղյակ, որտեղ նրա աթոռը գոյատևեց մինչև 1150 թ.: Ներսես Շնորհա-

¹Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 102:

² Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 205-206:

լու Վարդուն ասվում է, որ Ծով անունով դղյակը որտեղ հաստատվեց Գրիգոր III-ը, գտնվում էր «յերկիրն Անտիոքայ, ի գաւառին Տլքոյ»³:

1125 թ. Տլուք քաղաքն իր գավառով գտնվում էր Եդեսիայի կոմսության տարածքում, ուստի Վասիլ Պաիլավունին կախվածություն ուներ նրա տերերից: Բուլղոսլին այլ է, անշուշտ, Ծովք անունով դղյակը Ծովքի Անձիտ գավառում⁴:

Տլուք գավառն ընկած էր Կիլիկիայի հարավ-արևելքում: Տակավին 1098 թ. այն ընդգրկվել էր Արևելքում խաչակիրների ստեղծած առաջին պետության՝ Եդեսիայի կոմսության կազմի մեջ, իսկ վերջինիս քարծուձից հետո՝ ենթարկվել Անտիոքի դքսությանը: Ուստի հայ մատենագիրները երբեմն այն տեղադրում են «երկիրն Անտիոքայ» անունով վարչա-աշխարհագրական միավորի տարածքում: Բայց XII դ. սկզբներին չպետք է այն դիտել որպես Անտիոքի դքսության մաս⁵: 1161 թ. Անտիոքի դուքս Ռենալդը ժամանում է «յերկիրն Տլքոյ» և Ծով դղյակ⁶:

Ականատեսի հավաստմամբ Ծովք անունն են կրում Տավրոսյան լեռնաշղթայի ստորոտում, Բերդուս քաղաքից մոտ 20 կմ հարավ-արևելք ընկած երեք փոքր լճերը (այստեղից՝ «Ծովք» հոգնակի անվանածն): Ծովքի լճերը երկայնքով ձգվում են մոտ 10, լայնքով՝ 5 կմ: Ջրերը վճիտ են, քաղցրահամ, սառնորակ, լի ձկներով⁷: Ծովքի արևմուտքում էր Ծով դղյակը: Այս փոքրիկ բերդի մասին ականատեսը գրում է. «Յուսիսեն ու արևմուտքեն ծորակներով անջատված և անտառներով ծածկված, հարավեն լիճերու՝ Ծովքի ջուրը միացած Ագսու գետին հետ ուղորապտույտ կը հոսի բերդին ստորոտը քերելով»⁸:

Հայ մատենագրության մեջ Ծովքի և Ծով դղյակի մասին առաջինը հիշատակում է Ներսես Շնորհալին, 1112 թ. դղյակի մատույցներում իր հոր սպանության առնչությամբ⁹: Շնորհալին հորը՝ Ապիրատ

³ Սուփերը հայկականք, ԺԴ, Վենետիկ, 1854, էջ 464:

⁴ Տես Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 36, 56, 107:

⁵ Կիլիկիայի Բ., Ծովք. Ծովք-Տլուք և Հռոմ-կլայ, Վիեննա, 1904, էջ 13:

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 427:

⁷ Տէր-Ղազարեան Յ., Հայկական Կիլիկիա. Տեղագրութիւն, Անթիլիաս, 1966, էջ 41:

⁸ Նույն տեղում, էջ 98:

⁹ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, աշխ. Մ. Մկրտչյանի, Ե., 1981, էջ 131:

Պահլավունուն հիշում է որպես Գրիգոր Մագիստրոսի թոռ¹⁰ (դուստրերից մեկի գծով), հետևաբար, Ապիրատ իշխանի մայրը Մագիստրոսի դուստրն էր, որի անունը, ցավոք, չի պահպանվել։ Ն. Ակինյանի կարծիքով¹¹ այս դստեր ամուսինն էր Ապլջահապը, որին հիշում է Մատթեոս Ուռհայեցին։ Սակայն Ուռհայեցու մոտ (և ոչ էլ որևէ այլ աղբյուրում) չի նշված, որ Ապլջահապը Մագիստրոսի փեսան էր։ Մատենագիրը վկայում է, որ «Ապիրատ ոմն, որ էր մեծ իշխան Դայոց, որդի Դասանայ», ծառանալով Դովհաննես-Սմբատ թագավորի դեմ, 12 հազար զորականների հետ փախավ Դվին քաղաք, Ապուսուար Ամիրայի մոտ։ Վերջինս դավադիր կերպով սպանել տվեց Ապիրատին, որի կինն ու զավակները հեռացան Անի։ Դովհաննես-Սմբատ թագավորը Ապիրատի որդիներ Ապլջահապին ու Վասակին տվեց «գաւառս և զիշխանութիւնս»¹²։ Ն. Ակինյանի հետևողությամբ Ապլջահապին Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան համարում նաև ուրիշ ուսումնասիրողներ¹³։ Ն. Ակինյանը կարծում է նաև, որ երբ Գրիգոր Մագիստրոսը 1045 թ. տեղափոխվեց Միջագետք, «իրեն հետ առաւ փեսան Ապլջահապ եւ զետեղեց Ծովք ամրոցին մէջ»¹⁴։ Սակայն Անձիտ գավառում գտնվող Ծովքը և առավել ևս Տլուքի Ծովքը Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանության մեջ չէին։ Վերջինս Գագիկ II թագավորին հղած թղթում նշում է իրեն ենթակա շրջանները, իրեն հորջորջելով «Վասպուրականի և Տարօնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր....»¹⁵։ Եթե անգամ ընդունենք, որ Ապլջահապն իրոք Մագիստրոսի փեսան էր, ապա ինչու վերջինիս նա չպետք է ամրոց նվիրեր իր իշխանության ոլորտում։

Հասկանալի է, Մագիստրոսը չէր կարող Ծովքը շնորհել իր փեսային, քանի որ դրական իր իշխանությունից դուրս էր։ Ընդունելի չէ նաև այն կարծիքը, որ իբր Մագիստրոսը փեսային է շնորհել Անձիտի

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 128-129։

¹¹ Ակինեան Ն., Պահլավունի և Լամբրոնի Դեթմեանց ազգաբանութիւնը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1954, էջ 31։

¹² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 10-11։

¹³ Տէր-Ղազարեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 91, Dedejian G., *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, vol. 2, Lisbonne, 2003, pp. 1245-1246.

¹⁴ Ակինեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 31։

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, ի լոյս ընծ. Կոստանեանց Կ., Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 213։

Ծովք դղյակը, որի իշխան Ապիրատի սպանությունից հետո նրա որդիները՝ Գրիգոր III կաթողիկոսը և Ներսես Շնորհալին տեղափոխվում են Տլուք և Գող Վասիլ իշխանի հովանավորությամբ հիմնադրում նոր դղյակ և, «ի նշան իրենց հայրենիքի, այն կոչվում Ծովք»¹⁶:

Ներսես Շնորհալին իր հոր՝ Ապիրատի մասին գրում է.

Ձպահլաւունին ազգաւ սերեալ,
Ձհարազատ տերանցն եղեալ,
Աստուածային շնորհօք լցեալ
Եւ երկիւղին զարդարեալ,
Գեղապաճոյճ անձն երևեալ,
Իշխանութեամբ շքեղացեալ,
Ձմախնական անուն առեալ,
Որ Ապիրատն էր յորջորջեալ,
Թռռն մեծի Գրիգորի լեալ,
Որ Մագիստրոս մականուանեալ,
Ձայս տունկ բարի արմատացեալ
Իսմայելեան հողմոյն խլեալ,
Որք ըստ մեղաց մերոց շարժեալ,
Արմատախիլ զձայք արարեալ:
Յարևելեան կողմանց սկսեալ
Մինչ յարևմուտս ժամանեալ,
Որոյ առ մեզ եկեալ հասեալ
Եւ զամրականն պաշարեալ¹⁷:

Հայտնի է Ապիրատ Պահլավունու կողակցի անունը՝ Վանեն, որին հիշում է Շնորհալու պատվերով 1173 թ. Եվդոկիայում Ավետարանն ընդօրինակող Գրիգը: Վերջինիս թողած հիշատակարանում նշված են Ներսես Շնորհալու և եղբոր՝ Գրիգոր III կաթողիկոսի հարազատները՝ «եղբայրն զԱպիրատ եւ զքոյր նոցա Աարիամ յայրութեան եւ ի սրբութեան վախճանեալ... եւ զմայրն նոցա Վանեն ընդ նոսին և զբա-

¹⁶ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Ե., 1988, էջ 863:

¹⁷ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, էջ 128-129:

րեհոգի մայր պսակաւ որիս զՄարեմիկ դուստր Դեթմոյ Սեւաստաւսի»¹⁸:

Ներսես Շնորհալին 1151 թ. շարադրած «Բան հաւատոյ» դավանաբանական պոեմի հիշատակարանում նախ նշում է եղբոր՝ Գրիգոր III կաթողիկոսի անունը, ապա հիշում մյուս եղբայրներ Վասիլին, Զորավարին և քրոջը՝ Մարիամին¹⁹: Եղբայրներին ու քրոջը Շնորհալին հիշում է նաև «Վիպասանութիւն» պատմական պոեմում, նշելով, որ Գրիգոր III կաթողիկոսն իր եղբայրներին՝

Յիշխանական գահ յառաջեալ.
Վասիլ անուն վեհ երևալ
Եւ Զօրավար համապատուեալ,
Եւ Մարիամ քոյր անուանեալ...²⁰

Շնորհալին նրանց հիշատակում է նաև «Դիսուս որդի» հավատապատում-պոեմում՝ շարադրված 1152 թ.:

Նախ վեհագոյ տեառնըն մեծի,
Ապա Վասիլն վեհ իշխանի,
Զօրավարին բարձրագունի
Եւ ծնեալ նոցունցըն զաւակի
Եւ բովանդակ ազգատոհմի...
Եւ Մարեմայ ճըզնաւորի,
Քեռ ըստ մարմնոյ մեր պանծալի
Եւ Վահրամայ իւր զաւակի
Հանգուցելոյն առ Քրիստոսի...²¹:

Վերը նշված տվյալներից երևում է, որ Ապիրատ Պահլավունու զավակներն են՝ Վասիլը, Գրիգոր III կաթողիկոսը, Ներսես Շնորհալին, Զորավարը և Մարիամը, որը տրվել է ճգնակեցության, հավանաբար, վաղամեռիկ որդու պատճառով:

¹⁸ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ծեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 458:

¹⁹ Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 244:

²⁰ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, էջ 136:

²¹ Ներսես Շնորհալի, Յիսուս Որդի, աշխ. Վ. Ղազարյանի, Ե., 1991, էջ 220, 222:

Ապիրատ Պահլավունին և որդիները Ծովքին տիրում էին որպես հայրենատեր իշխաններ: Ներսես Շնորհալին «Բան հավատոյ» պոեմի հիշատակարանում եղբոր՝ Գրիգոր III կաթողիկոսի մասին գրում է.

Ի Ծով անուն դղեկեն ելեալ,

Ջոր սեփական ինքեան շինեալ...²²

Ապիրատ Պահլավունին կարողացավ պահպանել Ծովքի փոքրածիր իշխանությունը, դիմագրավելով սելջուկ-թյուրքական ցեղերի հարձակումներին: Ծովք ամրոցի պաշտպանները 1112 թ. Ապիրատի գլխավորությամբ հերոսաբար դիմակայում և հետ են շարտում ամրոցը պաշարած հրոսակներին, սակայն մարտն ավարտվելուց հետո դարանամուտ թյուրքը մահացու վիրավորում է նրան թունավոր նետով, որից փոքր-ինչ հետո Ապիրատը վախճանվում է, «եւ ի շիրիմ հարցն ամփոփեալ», - գրում է Ներսես Շնորհալին²³: Այս վկայությունից երևում է, որ մինչև Ապիրատը Ծովքի գերեզմանոցում ամփոփվել են նաև նրա տոհմակիցները: Վերջիններս հավանաբար 1045 թ. հետո թյուրք-սելջուկյան ցեղախմբերի հարձակումներից խուսափելով հեռացել են Ամանոսի լեռներ, հաստատվելով Ծով դոյակում, որը 1082 թ. հետո ընդգրկվել է Գող Վասիլի իշխանության կազմի մեջ և հովանավորվել նրա կողմից: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, այդ իշխանության մեջ հավաքվել էին «մնացեալ զօրքն Հայոց և ամենայն ազգն Բագրատունեացն և Պահլաւունեացն և որդիք թագաւորացն Հայոց, և ամենայն ազգն Պահլաւունեացն հանդերձ ազատագունդ զօրօքն Հայոց առ նա կային հանգուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ. և Աթոռ հայրապետութեանն Հայոց առ նա եղաւ»²⁴:

Ապիրատ Պահլավունուց հետո Ծովքին իշխում է նրա ավագ որդին՝ Վասիլը, որի մանկահասակ եղբայրներ Գրիգորը (հետագայում կաթողիկոս) և Ներսեսը (Շնորհալին) դրվեցին Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի խնամքի տակ: Վասիլը կնության առավ Լամբրոնի իշխան

²² Թօփմեսուն Յ., Ցուցակ ծեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ, 1962, էջ 23:

²³ Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, էջ 129-132:

²⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 323-324: Ուռհայեցին Գող Վասիլի որդեգիր և նրա իշխանությունը ժառանգած Վասիլին («Տղա» մականվանալին) հիշում է որպես «մայրենեօք յազգէ Կամսարական» (տես նույն տեղում, էջ 324): Հավանաբար, Գող Վասիլը նույնպես Կամսարականների ժառանգն էր:

Հեթումի դատերը: Հեթումին հաջորդած Օշինին Վասիլն ամուսնացրեց իր եղբոր՝ Ջորավարի դստեր հետ²⁵: Ներսես Շնորհալին «Ի Սողոմոն արքայն» քերթվածում հիշում է.

Գովեալ Վասիլ իշխան առոյգ,

Եւ Ջորավար ընտրեալ ի կարգ²⁶:

Ջորավարը 1201 թ. գրած հիշատակարանում կոչված է «մեծ սեւաստոս»²⁷, ինչը վկայություն է նրա բյուզանդական պաշտոնյա լինելու մասին: Մ. Չամչյանը Ջորավարին հիշում է Շահան անունով, «զորավար»-ը դիտելով նրա մականունը²⁸: Ըստ երևույթին նա ելնում է այն փաստից, որ Ջորավարի դուստրը կրում էր Շահանդուխտ անունը, որը նա մեկնել է «Շահանի դուստր» և ըստ այդմ նրա հորն անվանել Շահան: Մինչդեռ «Շահանդուխտ» նշանակում է «թագավորների դուստր»²⁹:

Վասիլ Պահլավունին ընդլայնեց Ծովքի իշխանության սահմանները, մոտ 1136 թ. նրա մեջ ընդգրկելով նաև Կարկառ և Քեսուն բերդաքաղաքները, Հիսն-Մանսուրը՝ Սամոսատի հյուսիս-արևմուտքում³⁰:

Կարկառն ընկած էր Եփրատի աջ ափին, աշխարհագրական հարմարավետ վայրում, Հայոց (Վերին) Միջագետքի սահմանամերձ գոտում: Տակավին 1060-ական թթ. այն դարձավ Միջագետքում հաստատված հայկական իշխանության կենտրոն: Նրա տերն էր «Ուռհայոյ տուկն, որոյ անուն ասէին Դաւաւանոս, այր քաջ և հզօր ի պատերազմի և անուանի ի վերայ երկրի և նորա զօրաժողով արարեալ զՈւռհա և զԿարկառ և զՀարսնմսուր և խաղայր զօրօք ի վերայ Տաճկաց...»³¹: Ուռհայի (Եղեսիայի) բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր

²⁵ Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 226:

²⁶ Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, էջ 392:

²⁷ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ծեռագրաց, Ա, էջ 691:

²⁸ Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ.Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 18:

²⁹ Անադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Ե., 1948, էջ 106:

³⁰ Grousset R., Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem, t. II, Paris, 1935, p. 291.

³¹ Մատթեոս Եւռհայեցի, էջ 142:

էին³²: Եդեսիայի իշխանության Թլպաշար (Թիլբաշիր) բերդաքաղաքը Պաղատունիների սեփական տիրույթն էր:

XI դ. վերջերից Կարկառի տները կախման մեջ ընկան Եդեսիայի կոմսերից: Այդ բերդաքաղաքի տեր Կոստանդինը զորակցում էր ֆրանկներին: Ըստ Անանուն Եդեսացու, 1100-ական թթ. «Կարկառի հայերը հնազանդվել էին ֆրանկներին»³³: Վերջիններից Կոստանդինի կախվածության մասին վկայում է նաև Միքայել Ասորին³⁴: Կոստանդինի տոհմական ծագման մասին աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում: Նա համարվել է Մամիկոնյան³⁵: Գուցե Կոստանդինը սերում էր Պաղատունիներից, որոնք կարող էին այդտեղ հաստատվել Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Միջագետքի, Վասպուրականի և հարակից շրջանների կառավարչության տարիներին:

Եդեսիայի կոմսության մեջ ընդգրկվեց նաև Բիր (Պիր) քաղաքը (Պիրեճիկ), որը գտնվում էր Եփրատի գետանցի վրա: 1087 թ. Ապլղարիպ Պաղատունին՝ Անտիոքի դուքս Վասակի որդին կարողացավ թյուրքերից գրավել այդ քաղաքը, դարձնելով իր իշխանության նստոցը: Նրա իրավունքները հետագայում ճանաչեցին Եդեսիայի կոմսերը: Սակայն 1117 թ. Եդեսիայի կոմս Բուլդինը և իր վասալը՝ Արուճ բերդաքաղաքի տեր Կալարանը հարձակվեցին Բիրի իշխանության վրա: Գրեթե մեկ տարի Բիրը ենթարկվեց նրանց հարձակումներին, որից ստիպված Ապլղարիպ Պաղատունին Բիրը «և զամենայն գալառն» զիջեց Բուլդինին, հեռանալով Կիլիկիա՝ Թորոս իշխանի մոտ³⁶: Նույն թվականին Բուլդինը վերջ տվեց նաև Կարկառի իշխան Կոստանդինի կյանքին³⁷: Վերջինիս որդին՝ Միքայելը 1122 թ. ստիպված կարկառը հանձնեց Բուլդինին: Այս մասին հիշատակում է Միքայել Ասորին, գրելով. «Միքայել հայը, որ գտնվում էր Կարկառում, տեսնելով, որ

³² Laurent J., Des Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098, "Études d'histoire arménienne", Louvain, 1971, p. 125.

³³ Անանուն Եդեսացի, ժամանակագրություն, թարգմ., առաջաբան և ծան. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Ե., 1982, էջ 46:

³⁴ Michel le Syrien, Chronique, t. III, ed. et trad. par J. Chabot, Paris, 1905, p. 210.

³⁵ Dédéyan G., Les Arméniens..., t. II, p. 1211.

³⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 337-338, Վարդան Արևելցի, էջ 117-118:

³⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 338:

թյուրքերն իշխում են, Կարկառը հանձնեց (Բուլվին) թագավորին և դրա դիմաց նա առավ իր երկրում ընկած մի տեղ: Թագավորն ընդունեց Կարկառը և այնտեղ տեղակայեց կայազոր»³⁸: Ըստ Անանուն Եղեսացու, Միքայելը Բուլվինին հանձնելով Կարկառը, իրեն է, պահել Տլուք գավառը³⁹: 1123 թ. թուրքմենների Արտուքյան ամիրա Պալակը գրավեց Կարկառը⁴⁰, ապա վերջինիս տիրացավ Ղանիշմանյան տոհմից Ղազի ամիրան⁴¹: Ասկայն 1124 թ. Միքայելը վերագրավեց այն⁴²:

Այդպիսով Միքայելը պահպանել է Տլուք գավառի նկատմամբ իր իշխանությունը: Այդ գավառում էր նաև Ծովքը: Թե վերջինս և թե Տլուք գավառն ամբողջությամբ ընկած լինելով Եղեսիայի կոմսության տարածքում, կախվածության մեջ էին նրա տիրոջից⁴³: 1125 թ. Գրիգոր III կաթողիկոսը Եղեսիայի կոմսից 60 հազ. դահեկանով գնում է Ծովքը՝ 15 գյուղերի հետ միասին⁴⁴, դառնալով դրանց սեփականատեր: Իսկ Վասիլ Պախլավունին Եղեսիայի կոմս Ջուսլինից 500 դինարով գնում է Կարկառը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հակասություններ են ծագում Վասիլի և ֆրանկների միջև⁴⁵: Հավանաբար Վասիլն ու եղբայրը՝ Ջորավարը դրանից դրդված⁴⁶, հեռանում են Կահիրե, իրենց հորեղբոր՝ Եգիպտոսի լիազոր վեզիր Վահրամ Պախլավունու մոտ:

Եգիպտոսի Ղապտիական եկեղեցու քաղկեդոնամերժ դիրքավորման շնորհիվ այդ երկիրը դեպի իրեն էր ձգում հայերին: Եգիպտոսի շահ, շիա դավանությամբ Ֆաթիմյան խալիֆաները հանդուրժող էին քրիստոնյաների հանդեպ⁴⁷: Աիկիլիայի նորմանացի թագավոր Ռոջեր II-ին (1130-1154) Եգիպտոսի խալիֆա Հաֆիզի հղած երկրորդ նամակում վեզիր Վահրամ Պախլավունու օգնականներ են հիշվում Վասիլ

³⁸ Michel le Syrien, III, p. 210.

³⁹ Անանուն Եղեսացի, էջ 63:

⁴⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 353:

⁴¹ Michel le Syrien, III, p. 219.

⁴² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 359:

⁴³ Dedejan G., les Armeniens, t. II, p. 1253.

⁴⁴ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 161:

⁴⁵ Michel le Syrien, Chronique, III, p. 244.

⁴⁶ Հմմտ. Dedejan G., les Armeniens, II, p. 1231.

⁴⁷ Dadojan S., The Fatimid Armenians, Leiden- New York-Koln, 1997, p. 81, 97-98.

(Basile) և Ջորավար (Zarqa) եղբայրները⁴⁸: Վահրամ Պահլավունին ծնունդով Թլպաշար բերդաքաղաքից էր, որը նրա տոհմի սեփական տիրույթն էր: Նա Եգիպտոս է ժամանել 1073 թ.⁴⁹: Վասիլն ու Ջորավարը հավանաբար Եգիպտոս են գնացել Վահրամի վեզիրության ժամանակ՝ 1135 թ. և, ամենայն հավանականությամբ, Վահրամի պաշտոնակության տարում՝ 1137 թ. վերադարձել են Կարկառ, որն ըստ Միքայել Ասորու, 1148 թ. Վասիլ Պահլավունու իշխանության տակ էր, բայց նույն թվին այն հարձակման է ենթարկվել Արտուքյան Կարա Արսլան ամիրայի զորքի կողմից: Կարկառի բնակիչներն ստիպված հեռացել և ապաստանել են Ս. Բարձումա անունով վանքում⁵⁰, որը Կարկառից հեռու չէր: Այն ասորի միաբնակների առաջնորդի նստավայրն էր:

Իր վերջալույսն ապրող Եդեսիայի կոմսությունը չկարողացավ որևէ օգնություն ցույց տալ ձևականորեն իրենից դեռևս կախյալ Կարկառին: Եդեսիայի գրավումից հետո այդ կոմսությունը, կաթվածահար վիճակում, դեռևս հինգ տարի գոյատևեց մերձեփրատյան շրջաններում, ենթարկվելով Արտուքյանների և Իկոնիայի սուլթանության հարձակումներին: 1149 թ. Իկոնիայի սուլթան Մասուդը գրավեց Եդեսիայի կոմսության վերջին հենակետերից մեկը՝ Մարաշ քաղաքը, ասպատակներ սփռեց Թլպաշարի գավառում, սրածեց, գերևարեց նրա բնակիչներին, սակայն չկարողացավ գրավել Թլպաշար բերդաքաղաքը: Ս. Չամչյանն առանց աղբյուրը նշելու, գրում է, որ Վասիլ Պահլավունին Ջոսլինի կնոջից տեղեկանալով Թլպաշարի պաշարման մասին, «էառ զգօրս իւր հանդերձ եղբարք իւրով Շահանաւ՝ որ Ջօրավար կոչիւր, և փութանակի գնաց յօգնութիւն ժոսլինոյ: Եւ մերձ լեալ ի քաղաքն երկօքին եղբարք կորովիք, և տեսալ զբազմութիւն զօրաց թշնամեացն՝ յանկարծակի անկան ի վերայ և արարին մեծամեծ քաջութիւնս. մինչև զարմացուցանել զիշխան նոցա»⁵¹:

⁴⁸ Canard M., Un vizir chretien a l'epoque Fatimide: l' Arménien Bahram, Annales de l' Institut d' Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954, p. 109.

⁴⁹ Canard M. , Notes sur les Arméniens en Egipte, a l' epoque Fatimide, Annales de l' institut d' Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1955, p. 153.

⁵⁰ Michel le Syrien, III, p. 290-291.

⁵¹ Չամչեանց Ս., Պատմութիւն Հայոց, հ. 9, էջ 71:

Ըստ Սատթեոս Ուռհայեցու շարունակողի, 1149 թ. Եդեսիայի կոմս Զոսիլին իր զորայինների հետ Կարկառ է ուղարկում «բարի ու մեծահաւատ իշխանին Վասիլին, որ էր եղբայր կաթողիկոսին և տէր Կարկռայ», որպեսզի պարենամթերք հասցնեն բերդաքաղաքում պաշարված յուրայիններին⁵²: Սակայն թշնամին կանխավ տեղեկանալով այդ մասին, Կարա-Արսլան ամիրայի գլխավորությամբ հարձակվում է նրանց վրա, գերի վերցնում Վասիլին ու նրա հետ եղած 400 զորականների, ապա նրանց տանում է Կարկառի բերդի առջև, «քանզի անդ էին կին և որդիք Վասիլին»⁵³: Ըստ Սմբատ Սպարապետի, «Վասիլին, եղբայրն տէր Գրիգորի, իշխանն Հայոց, կամեցաւ հաց տանել ի Կառկառ ի պետս բերդին, և առեալ զմնացեալ զօրս ճօսլնին օգնական արսն (400) և իբրեւ մերձ եղեն ի Կառկառ, խլիճ Ասլանն տէրն Հանձթայ, անկեալ ի վերայ ձերբակալ արար զամենեսեան և առեալ զմաց առաջի բերդին և խնդրեաց զբերդն»⁵⁴:

Այդպիսով Վասիլը Կառկառ է մեկնել ոչ թե Զոսիլինի հանձնարարությամբ, այլ սեփական նախաձեռնությամբ: Ինչևէ, Կարկառում պաշարված Վասիլի կինը և զավակները կարողանում են երդում կորզել իրենց անվտանգության վերաբերյալ և հանձնում են բերդը, իսկ նրա բնակիչներն ուղարկվում են Սամոսատ քաղաք: Վասիլն ու իր ընտանիքը նույնպես տեղափոխվում են այդ քաղաք, և ամիրան այդ քաղաքին հարող գավառում նրանց ի տիրություն է տալիս «երկիր»⁵⁵: Նույնն է հավաստում նաև Սմբատ Սպարապետը⁵⁶: «Երկիր»-ի տակ պատմագիրները նկատի ունեն բնակության համար հատկացված շրջաններ: Ըստ Աիքայել Ասորու, Կարա-Արսլանը «Վասիլին, որը նրան էր հանձնել Կարկառը, տվեց Աբդահարը և Կամահա երկիրը»⁵⁷, որն անշուշտ Սամոսատի գավառում էր: Այս շրջաններն ընկած էին Վերին (Հայոց) Միջագետքում, Սամոսատի (Շիմշատի) գավառում, որին նույնպես տիրացել էին Արտուքյան ամիրաները: Վերջիններիս կողմից Վասիլ Պահլավ-

⁵² Սատթեոս Ուռհայեցի, էջ 396:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Սմբատ Սպարապետ, էջ 167:

⁵⁵ Սատթեոս Ուռհայեցի, էջ 397:

⁵⁶ Սմբատ Սպարապետ, էջ 167:

⁵⁷ Michel le Syrien, III, p. 294-295.

վունուն հողեր շնորհելը նպատակ էր հետապնդում մասնատել քրիստոնյաների ուժերը, թուլացնել դեռևս գոյատևող Եդեսիայի կոմսությունը և վերջին ու վճռական հարվածը հասցնել նրան:

Հաջորդ տարի՝ 1150 թ. Մասուդ սուլթանը, Արտուքյանների հետ ունեցած պայմանավորվածությամբ, հարձակվեց Եդեսիայի կոմսության վերջին հենավայրերի վրա, առաջին հարվածն ուղղելով Վերին Միջագետքի Քեսուն բերդաքաղաքին: Նա գրավեց ոչ միայն Քեսունը, այլև Բեհեսնին, Ռապանը, որից հետո «զնաց յերկիրն Թլպաշարայ, զոր յանցեալ ամին քակեալ և աւերեալ էր», բայց այս անգամ նույնպես չկարողացավ գրավել այն⁵⁸: 1151 թ. Հալեպի Նուրադդին ամիրան դարան նյութելով՝ զերեց Եդեսիայի վերջին կոմս Ջոսլին II-ին, որը Եդեսիայի գրավումից հետո հաստատվել էր Քեսունում, իսկ վերջինիս անկումից հետո՝ անցել մերձեփրատյան ուրիշ շրջաններ: Նույն ժամանակ այդ ամիրան կարողացավ գրավել Թլպաշարը, Տլուքը, Մարաշը և Եդեսիայի կոմսության այլ բնակավայրեր⁵⁹, իսկ Մարդինի Արտուքյանները տիրացան Պահլավունիների երբեմնի տիրույթ Բիրին, որով իսկ մահմեդականների համակցված հարվածների տակ վերջ տրվեց Եդեսիայի կոմսությանը:

1150 թ. Ջոսլին II-ի այրին՝ Բեատրիսը Եփրատի ափին գտնվող Հռոմկլա ամրոցը (Պահլավունիների երբեմնի տիրույթ Բիր քաղաքից հյուսիս) հանձնում է Գրիգոր III Պահլավունի կաթողիկոսին, որն այն դարձնում է իր գահանիստը⁶⁰: Կաթողիկոսի այդ քայլի դրդապատճառ է համարվում ոչ միայն թյուրքական սպառնալիքը, այլև Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսության ազդեցության թուլացումը: Եվ այդ նպատակադրումով Գրիգոր III-ն իր աթոռը «մի փոքր մոտեցրեց Մեծ Հայքին»⁶¹: Բայց կաթողիկոսի բուն նպատակը իր աթոռի ապահովությունն էր, ինչը հարկավոր նա գտավ Հռոմկլայում: Ստեղծված դժնդակ պայմաններն էին թելադրողը: Ծովքի վրա դամոկլյան սրի պես կախ-

⁵⁸ Մատթեոս Ուտիայեցի, էջ 398, տես նաև Սմբատ Սպարապետ, էջ 167-168:

⁵⁹ Իրն ալ-Ասիր, թարգմ., առաջաբան և ծան. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ե., 1981, էջ 256-257:

⁶⁰ Սմբատ Սպարապետ, էջ 168-169:

⁶¹ Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Ե., 2005, էջ 353-354:

ված էր դժնաբարք ու այլահավատ ցեղերի հսրաժամյա սպառնալիքը: Գրիգոր կաթողիկոսը եղբոր՝ Ներսես Շնորհալու հետ, - գրում է հիշատակագիրը, - բնակվում էին «յերկրին Անտիոքայ՝ ի գաւառին Սղբոյ, ի փոքր դղեակն Ծով կոչեցեալ, և աղաթէին առ տէր ապրեցուցանել զնոսա ի չարաթոյն այլասեռիցն և ի մարդադէմ գազանացն, որ և փրկեալք լինէին և ապրեալք որպէս ճնճուկ յորոգայթ որսողաց: Իսկ ապա տեսեալ զտկարութիւնն զաւրութեան մերասեռիցս երկեան դադարել ի դղեակն Ծով, քանզի ոչ ունէր այնքան ամրութիւն, որ եթէ կարաւ զու փրկել զնոսա...», ուստի, - շարունակում է հիշատակագիրը, - Պահլավունիները տեղափոխվեցին «զամմատչելի ամրոցն Հռոմկլայ... ազգայնաւք և ամենայն զարմիւք և սպասաւորաւք և ամենայն լրմամբ Սրբոյ աթոռոյն խաղաղացան անդորրաբար ի կասկածանաց և յերկիւղէ չարաշշուկ բռնաւորացն: Եւ թէպէտ և այլ շուրջաբնակ գաւառքն առան յայլազգեաց մինչև ի մեծն Անտիոք, այլ նոքա անփորձ մնացին ամրութեան տեղւոյն աղազաւ...»⁶²:

Սեկ այլ հիշատակագիր շեշտում է, որ Հռոմկլայի նախկին տերն, այդ ամրոցից «անցելեալ յահէ նեղչացն փախուցեալ ըզսա կամաւ սմին տուեալ լինիլ սեփականեալ»⁶³: Այդպիսով Բեատրիսը Հռոմկլան անհատույց հանձնում է Գրիգոր III կաթողիկոսին: Սակայն որոշ ժամանակ հետո Բեատրիսի որդին Ջոսլին III-ը ժամանում է արդեն Հռոմկլայում իր աթոռը հաստատած Գրիգոր III-ի մոտ և ամրոցի դիմաց պահանջում 15 հազ. դահեկան, ինչը վճարվում է նրան: Այս գործարքը վավերացվեց Ջոսլինի ձեռքով գրված երդմնագրով, ինչը պահվեց կաթողիկոսական դիվանում⁶⁴:

Ստեղծված իրավիճակում Վասիլ Պահլավունի իշխանը և եղբայրը՝ Ջորավարը հավանաբար գերադասել են տեղափոխվել Հռոմկլա: Հիշատակագրի վերը նշված հաղորդումը Հռոմկլա Գրիգոր III-ի տեղափոխվելու մասին («ազգայնաւք և ամենայն զարմիւք») թույլ է տալիս կարծելու, որ վերջիններիս մեջ եղել են նաև Վասիլի ու եղբոր գերդաս-

⁶² Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 428-429:

⁶³ Թօփճեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, էջ 22:

⁶⁴ Սմբատ Սպարապետ, էջ 169, տես նաև Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 445:

տանները: Ամանուն Եղեսացին գրում է, որ Վասիլ Պահլավունու դուստրերից մեկն ամուսնացած էր Կիլիկիայի Մլեհ իշխանի (1169-1175) հետ, բայց «երբ Մլեհն սպանվեց, և իշխանության գլուխ անցավ Ռուբենը, կաթողիկոսը⁶⁵ գնաց այնտեղ և, վերցնելով քրոջը, բերեց Հռոմկլա»⁶⁶: Բացի Գրիգոր IV կաթողիկոսից, Վասիլի և Մարեմիկի զավակներ են հիշվում Սարգիս քահանան, «զԱպիրատն քաջ և զՀասան կորովին, զՎահրամն խոհեմն և զՎասակ հեզն, զՀեթում պատանի և մանուկ գեղեցիկ, որ ի քսանամենից մինչև ի տիս երիտասարդության վախճանեալ... Եւ զԴ կուսանսն բարեհոգիք քորք սոցին»⁶⁷: Ըստ այդմ Վասիլն ունեցել է յոթ ուստր և չորս դուստր: Դուստրերից մեկը՝ Վանինեն կնության տրվեց Սասունի իշխան Չորտվանելին (Վիգենի որդուն), որի զավակներ են հիշվում Վասիլը, Շահնշահը և Թոռնիկը⁶⁸: Վասիլի և Մարեմիկի երրորդ դստեր մասին հայտնի է միայն, որ նա Գրիգոր V Զարավեժ կաթողիկոսի (1193-1194) մայրն էր⁶⁹: Վասիլի մյուս զավակների մասին տեղեկություններ չկան:

Վասիլի եղբոր՝ Ջորավարի որդիներ են հիշվում Գրիգոր VI կաթողիկոսը (Ապիրատ կրկնանունով, 1194-1203), «Մեծ իշխան պարոն Միքայելը», և «պարոն Վասիլն»⁷⁰: Ջորավարի դուստրեր են հիշվում Թագուհին և Շահանդուխտը: Թագուհուն կնության առավ Պապեռոն բերդի տեր Բակուրանը: Թագուհու եղբայրը՝ Գրիգոր VI կաթողիկոսը 1194 թ. փետրվարին նվիրած Ավետարանի հիշատակագրում խնդրում է նախ հիշել «զբարեպաշտ իշխանն՝ զմեծ սեւաստիաւսն զԲակուրան... ընդ մմին և քրիստոսասէր ամուսինն իւր զԹագուհի՝ զոր ըստ մարմնոյ քոյր իմ»⁷¹: Բակուրանը մասնակցեց 1198 թ. Լևոն II-ի թագադրման շքահանդեսին⁷²:

⁶⁵ Նկատի ունի Վասիլ Պահլավունու որդի Գրիգոր IV կաթողիկոսին:

⁶⁶ Ամանուն Եղեսացի, էջ 135:

⁶⁷ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ծեռագրաց, էջ 458:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 400:

⁶⁹ Սմբատ Սպարապետ, էջ 204:

⁷⁰ Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ծեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, 1914, էջ 168:

⁷¹ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ծեռագրաց, էջ 583:

⁷² Սմբատ Սպարապետ, էջ 210:

Ձորավարի մյուս դուստրը՝ Շահանդուխտը ինչպես նշվեց, կնության տրվեց Լամբրոնի իշխան Օշինին: Շահանդուխտի որդու՝ Ներսես Լամբրոնացու միջոցով մայրն ընդունեց կրոնական կոչում և մտավ վանք: 1190 թ. Ակեվռայի վանքում ընդօրինակված ձեռագրում հիշվում է Շահանդուխտը՝ «ամենաբարի և ճգնազգեսաց, այժմ կրանաւորեալ ի ձեռաց որդոյ իւրոյ... երկու դստերաւք Շուշանաւ և Տալիթիւ, որք նորին ճգնող շաւղացն հետեւին...»: Իսկ մոտ 1198 թ. օրինակված ձեռագիր ժողովածուի գրիչը իր թողած հիշատակարանում խնդրում է հիշել Ներսես Լամբրոնացուն (ձեռագրի ստացողին) «և զաստուածասէր մայր իւր՝ տիկնաց տիկին՝ Շահանդուխտ կոչեցեալ, և զհարազատս իւր...»⁷³:

Շահանդուխտի եկեղեցանպաստ գործունեության մասին վկայում է 1190 թ. մոտերքը ընդօրինակված «Վարք սրբոց»-ի գրիչը՝ Լամբրոնի իշխանների ծագմանը նվիրված բաժնում, նշելով, որ Օշինը կառուցում է կաթողիկե մեծ եկեղեցի՝ Ս. Փրկիչ անունով (իր իշխանանիստ Լամբրոն բերդաքաղաքում) և «բազմացոյց ի սմա եղբայրութիւնս, և համապազ խնամս տանէր առ սոսա հանդերձ բարեգարդ զուզակցան իւրով՝ տիկնաց տիկին Շահանդուխտիւ»⁷⁴:

Վասիլ և Ձորավար Պահլավունիների մահվան թվականները հայտնի չեն: Ենթադրվում է, որ Վասիլը պետք է ողջ լիներ իր փեսայի՝ Մլեհի գահակալության տարում՝ 1169 թ.⁷⁵: Բայց այդ մասին հիշատակություն չկա աղբյուրներում: Անշուշտ, Մլեհի և Վասիլի դստեր ամուսնությունը կարող էր ավելի վաղ տեղի ունեցած լինել: Ցավոք, Վասիլի մահվան տարեթիվը չի նշված նաև նրա դամբանաքար-խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ⁷⁶:

Կաթողիկոսարանը Հռոմկլա տեղափոխելուց հետո Ծով դոյակը մնաց կանգուն, դիտվելով իբրեւ վանական հաստատություն՝ «Ծովուց վանք»⁷⁷: 1151 թ. ընդօրինակված Ավետարանի վերջում նշվում է, որ

⁷³ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 540, 627:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 553:

⁷⁵ Dedejian G., *les Arméniens*, t. II, p. 1244.

⁷⁶ Մինչև 1972 թ. այդ խաչքարը մնում էր Հռոմկլայում, բայց նույն թվին տեղափոխվեց Բեյրութ (նույն տեղում, էջ 1245):

⁷⁷ Յովսէփեանց Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 357:

այն գրվել է «յամրոցիս՝ որ կոչի Ծով, ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնիս և Սրբոյ նշանիս»⁷⁸: Գրիգոր Երեցը հաղորդում է, որ 1161 թ. Անտիոքի դուքս Ռենալդը «իջանէր յերկիրն Տլքոյ եւ ի բերդն կաթողիկոսի, որ կոչի Ծով»⁷⁹: Ծովքի վանական հաստատությունը դրական հանդերձ կանգուն էր նաև հետագա դարերում: Այսպես, 1478 թ. օրինակված գանձարանի գրիչը նշում է, որ՝ «գրեցաւ սուրբ գանձարանս ի Ծովքս, ի դուռն սուրբ նշանիս...»⁸⁰: Ականատեսի վկայությամբ XX դ. սկզբներին Ծով դրական ավերված էր՝ ծածկված ծառերով ու վայրի բույսերով⁸¹:

*ВРЕЖ ВАРДАНИЯ
ИИ НАН РА*

ЦОВСКИЕ ПАХЛАВУНИ

РЕЗЮМЕ

После падения царства армянских Багратидов часть армянского княжеского рода Пахлавуні утвердилась в замке Цовк на юго-востоке Киликии, в провинции Длук, где они приобретали потомственную власть. Цовские Пахлавуні властвовали также в близлежащих армянских селениях, защищая их от тюрко-сельджукских завоевателей. В 1098 г. Цовское княжество входило в состав Эдесского государства, созданного участниками первого крестового похода. Цовские Пахлавуні номинально находились в вассальной зависимости от Эдесского графства. В 1112 г. В битве с тюрками погиб князь Цовка Апират внук Григора Магистроса Пахлавуні (по линии дочери Григора). Власть в Цовском княжестве унаследовал сын Апирата - Васил (брат знаменитого писателя, католикоса всех армян Нерсеса Шнорали, который расширил границы этого феодального княжества.

В 1125 г. усилиями брата Василия - католикоса всех армян Григора III Пахлавуні замок Цовк с близлежащими 15 селениями приобрел полную независимость. Вплоть до 1150 г. замок Цовк являлся резиденцией армянского католикосата. Однако из-за постоянных угроз тюрских полчищ ущемлялись политические и церковные права цовских Пахлавуні, которые в 1150 г. были вынуждены переселиться в замок Ромкла.

⁷⁸ Լույն տեղում, էջ 361:

⁷⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 427:

⁸⁰ ԺԵ դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մասն II (1451-1480), կազմեց Խաչիկյան Լ., Ե., 1958, էջ 433:

⁸¹ Տեր-Ղազարեան Յ., Հայկական Կիլիկիա, էջ 98: